

MAN LOOPT OVER

De stappen van kunstenaar

Hij gebruikte nooit hoofdletters, gaf geen uitleg over zijn werk en wilde er geen afbeeldingen van afgedrukt zien. Stanley Brouwn (1935-2017) was gefascineerd door ruimte en tijd, maat en beweging, en probeerde met zijn indexerende acties en notities het onmogelijke mogelijk te maken. Op de Biënnale van Venetië in 2019 zal hij door zijn afwezigheid aanwezig zijn.

_ DAVID STROBAND

Mijn eerste ontmoeting met het werk van Stanley Brouwn (Paramaribo, 1935-Amsterdam, 2017) vond plaats in de beeldentuin van het Kröller-Müller Museum in Otterlo. In de tweede helft van de jaren 1980 wandelde ik door het park. Opeens zag ik op de grens tussen het pad en het aanpalende gazon een klein, laag geplaatst metalen bord. Op de rechthoekige bovenlaag (kunststof) van het bordje stond: “Beginpunt van een door Stanley Brouwn op 20 december 1984 gelopen afstand van 1206 stappen.”

Mijn verwondering was groot. Waarom deze terloopse mededeling dat iemand enkele jaren geleden vanaf dit punt een flink aantal stappen heeft gezet? En waar voerden die stappen naartoe? Een eindje verderop – mijn eigen stappen heb ik niet geteld – doemde een identiek bordje op. Vanaf dit punt was Stanley Brouwn, ook op 20 december 1984, begonnen aan zeven stappen. Een tijdje later trof ik een exemplaar waarop te lezen was dat Stanley Brouwn op dezelfde datum op deze plek van start ging met een afstand van 82 stappen.

In totaal waren er in het park tien bordjes te vinden. Tussen de vele sculpturen in de tuin van het Kröller-Müller, in allerlei vormen en uit talloze materialen vervaardigd, oogden deze bordjes minimaal en onwaarschijnlijk feitelijk en beschrijvend. De mededeling is tamelijk droog, maar roept bij nadere beschouwing ook vragen op. Welke richting is Brouwn opgelopen: west- of oostwaarts, noord- of zuidwaarts? Heeft hij keurig de paden gevolgd of is hij ook wel eens een gazonnetje overgestoken? Bij welke weersomstandigheden zette hij deze stappen? Voerden zijn wandelingen naar andere sculpturen of waren zijn stappen niet doelgericht, en wilde hij alleen een afstand over-

PLANET AARDE

stanley brouwn

bruggen? De exacte antwoorden zou ik niet vinden. Maar het moment dat ik mezelf deze vragen stelde, staat in mijn geheugen gegrift.

Na de eerste verwarring en verwondering probeerde ik mij in te beelden hoe deze man zich daar op een winterse decemberdag had voortbewogen. Hoe telde hij zijn stappen? Zonder instrument of met een stappenteller? Liep hij in snel tempo of juist heel traag? Hoe zag hij eruit? Na verloop van tijd concludeerde ik uit deze op het eerste gezicht zo ongerichte acties dat stanley brouwn een grote interesse had in het fenomeen “voortbewegen”. Zijn te lopen afstanden overbruggen tijd, en hij legt onmiskenbaar een bepaalde afstand binnen een bepaalde ruimte af. Maar die afstand bestaat uit stappen en wordt dus niet geformuleerd in gestandaardiseerde maten, zoals de meter, de centimeter, de millimeter. Een stap is niet objectief meetbaar. Een stap is subjectief. De ogenschijnlijk droge en objectiverende mededelingen op de tien bordjes getuigen dan ook van een aantal uiterst persoonlijke acties van stanley brouwn op 20 december 1984.

RUIMTE EN TIJD, MAAT EN BEWEGING

In 2005 organiseerde het Van Abbemuseum in Eindhoven de grote overzichtstentoonstelling *stanley brouwn. werken 1960-2005*. Lopend door de expositie raakte ik eerst bevangen door het droge karakter dat zijn werk uitstraalt. Grijs bakken met steekkaarten waarop allerlei maten zijn genoteerd, boekjes waarin verschillende afstanden en maatverhoudingen zijn te lezen. Ik heb niet veel affiniteit met cijfers en maten. Ze roepen te veel associaties op met meetbaarheid, controle en indexering. Mijn verbeelding wordt er bepaald niet door aangesproken.

Dwalend door de wereld van brouwn veranderde mijn waarneming radicaal. Deze man lijkt wel heel sterk gefascineerd door ruimte en tijd, maat en beweging. Via een verscheidenheid aan benaderingen geeft hij inzicht in de spanningsvelden tussen gestandaardiseerde maatsystemen en de specifiek aan hem, stanley brouwn, gerelateerde maten zoals de sb-voet, -el en -stap. Zijn eigen stap, el of voet zijn voor hem de instrumenten om zich te verhouden tot universele maten die gestandaardiseerd zijn of tot

oude, niet meer bestaande en vaak lokale, metrieke stelsels. Zijn diversiteit aan notaties van maten en afstanden genereren een enorme mentale ruimte waarin je je als individu richtingloos en daarom zeer bewegingsvrij voelt. Zo verging het mij toch na een aantal uren door de tentoonstelling van brouwn te hebben gelopen. Je zou kunnen zeggen dat brouwn met zijn thematische en indexerende acties en notities het onmogelijke mogelijk maakt. Iedere vergelijking wordt mogelijk. Elk wetenschappelijk, verifieerbaar feit komt bij brouwn in aanraking met een persoonlijke opvatting over tijd, maat en ruimte.

In een door het Van Abbemuseum uitgegeven begeleidend informatieblad (ontworpen in een specifieke sb-maatverhouding) wordt een aantal statements van stanley brouwn naar voren gehaald ¹:

in mijn werken is er nooit sprake van tekening of sculptuur.
elke meter, millimeter, afstand heeft zijn eigen identiteit.
de presentatie op zichzelf is materiaal.
nog nooit zijn afstanden zo betekenisloos geweest als tegenwoordig.
steeds meer mensen maken een of twee keer per jaar verre vliegvlagen.
de geldigheid van het begrip afstand wordt steeds verder uitgesteld.
in mijn werk worden afstanden opnieuw opgeladen, ze krijgen
weer betekenis.
een afstand is richting-gebonden, een imaginaire afstand kan
richting-vrij zijn.
de publicaties zijn langdurige tentoonstellingen.

Een ander deel van de tekst op het begeleidende blad vermeldt:

brouwn publiceert geen foto's van zijn werk, geen bio- of bibliografische gegevens. voor interviews geeft hij geen toestemming. deze informatie doet afbreuk aan het werk zelf, 'is ballast', aldus brouwn. 'de werken zelf geven de interviews, schrijven de biografie.' deze houding heeft brouwn vanaf het begin gehanteerd en maakt voor hem onderdeel uit van zijn werk ('... is materiaal', aldus brouwn).

brouwn wilde geen hoofdletters gebruiken. Ook is nergens in zijn werk een eigen handschrift terug te vinden. Alle cijfers en letters zijn gedrukt of getypt. Zijn besluit om zich als persoon manifest uit zijn werk terug te trekken en geen informatie meer te verstrekken, nam hij in 1972. Al in 1964 deed hij een performance in het Duitse Neu-Isenburg waarbij hij een zak over zijn hoofd trok, terwijl hij zat op een stoel die geplaatst was op een klein podium. Karakteristiek voor het universum van deze kunstenaar: brouwn is aanwezig, maar tegelijkertijd ook afwezig.

Toen ik in 2005 de tentoonstelling van brouwn betrad, werd mij een klein briefje aangereikt. Daarop stond:

tijdens de tentoonstelling van stanley brouwn bestaat de mogelijkheid om bij ijzerzaak de spijker stratumseind 17 in eindhoven materiaal (touw, koord, ketting enz.) te kopen in de oude eindhovense voet in plaats van, zoals gewoonlijk, per meter.

Er werd vervolgens mondeling aan toegevoegd dat op vertoon van het entreekaartje het stukje materiaal gratis werd geleverd. Zo gauw ik de tentoonstelling verliet, spoedde ik mij naar De Spijker om een stuk touw ter lengte van de oude Eindhovense voet aan te schaffen. Een man in stofjas mat met precisie een stuk touw af en sneed het op de juiste lengte. Uitvoering gevend aan het gedachtegoed van brouwn overhandigde de medewerker van de winkel me een werkje van hem. Een kunstwerkje wil ik het niet noemen, omdat brouwn altijd ontkend heeft kunst te maken.

Wanneer ik dit stukje materiaal meeneem naar de kunstacademie en mijn studenten vertel dat dit touw mogelijk deel uitmaakt van het domein van de kunsten, zetten ze grote ogen op. Pas nadat ik in detail verteld heb over het specifieke ideeëngoed van brouwn, beginnen hun ogen te twinkelen. Veelzeggend is dat iets concreets als een stuk touw in de wereld van brouwn een gedachte, een idee kan overbrengen.

Je kunt brouwn typeren als iemand die in de jaren 1960 en '70 deel uitmaakte van de conceptuele beweging. Maar zijn werk is ook concreet: een bak vol indexkaarten met daarop maten, een boekje vol genoteerde maten of afstanden, een stuk touw of een metalen plaatje met een tekst, houten en metalen kubussen waarmee hij ruimtes "portretteert". Idee of gedachte vallen bij brouwn samen met het materiaal waarmee hij zijn gegevens aan ons voorlegt. Eigenlijk zijn deze mededelingen van hem heel reëel: het afleggen van afstanden, het bewegen van a naar b. Het gaat om menselijke, alledaagse handelingen.

MET DE HULP VAN ANONIEME PERFORMERS

In 1957 kwam brouwn vanuit Paramaribo naar Nederland en zocht verbinding met de Europese Zero-beweging en Fluxus. Hij heeft daarbij nooit echt aansluiting gevonden, maar deed wel allerlei beeldende experimenten. Al dit vroege werk heeft brouwn vernietigd. Hij wilde er niet meer mee geassocieerd worden.

Zijn eerste stap naar zijn huidige oeuvre was het verzenden van uitnodigingskaarten in 1960, met het voorstel aan het publiek om alle schoenenzaken in Amsterdam te bezoeken. Hij exposeerde dus in feite deze schoenenwinkels. brouwn weet, met een grote verscheidenheid aan benaderingen, zijn enorme fascinatie voor ruimte en tijd, beweging en maat genuanceerd en divers uit te drukken.

In het begin van de jaren 1960 liet hij anonieme passanten zijn werk maken. In de serie *voetstappen op papier* liet brouwn in Amsterdam vellen papier op straat vallen,

waarna passanten eroverheen liepen en hun schoenen sporen achterlieten. De vellen werden door brouwn opgeraapt en geëxposeerd. Ook een andere reeks, uit 1961, kwam tot stand met de hulp van passerende wandelaars. brouwn vroeg hen een route van a naar b in het centrum van Amsterdam te tekenen, bijvoorbeeld van de Dam naar het Leidseplein. Dat leverde kleine tekeningen op die brouwn van een stempel voorzag met de tekst *this way brouwn*. Soms vond de routeaanwijzing alleen mondeling plaats en bleef het vel leeg, maar toch bracht hij ook dan de gestempelde tekst aan. In Berlijn vindt het project *Zeigen Sie ihm Berlin* plaats. brouwn vraagt aan inwoners om hem de stad te tonen. Foto's en schetsen van de gelopen route vormen de documentatie.

In 1970 organiseert het Stedelijk Museum Schiedam een tentoonstelling over brouwn waarbij hij met tape telkens twee parallelle strepen op de vloer aanbrengt. Elk paar strepen wijst, als een soort kompas, in de richting van een stad ergens ter wereld, La Paz bijvoorbeeld. De instructie bij dit werk luidt dan: "loop 95 m richting La Paz". Of "loop 118 m richting Khartoum", "loop 776 m richting Havana". Parallel daaraan werd in de Schiedamse Brandersteeg het geluid opgenomen van voetstappen, die zich volgens brouwn richting Seoul bewogen. De geluidsbandjes met de voetstappen werden in een vier centimeter dikke roestvrij stalen koker gestopt waarrond een twee centimeter dikke laag epoxy werd aangebracht. De koker werd in de Noordzee geworpen. brouwn: "Zodat over duizenden jaren, als de Brandersteeg, noch Schiedam misschien meer bestaat, een van de dingen zijn die zijn overgebleven, het geluid is van voetstappen van mensen, die zich richting Seoul begeven." ²

Kunstkritica Betty van Garrel beschrijft in 1971 in *NRC Handelsblad* hoe ze een treinreis maakt met stanley brouwn. Ze noteert: "*Gulliver's reizen* en *Alice in Wonderland* vallen in het niet bij een uitstapje met brouwn." brouwn vraagt haar tijdens de reis of ze wel weet dat in Amsterdam de Kerkstraat vanaf de Leidsegracht tot de Spiegelstraat in de richting van Khartoum loopt. En of ze misschien op de hoogte is van het feit dat de Kinkerstraat vanaf de Nassaukade tot de Bilderdijkstraat in de richting van La Paz loopt. Wanneer Van Garrel ontkenkend antwoordt, voegt brouwn haar toe: "Weet je dat niet, jij weet ook niks." Van Garrel spreekt in dit artikel ook over een project waarbij brouwn visitekaartjes liet drukken met het verzoek "*send me a map of the city where you are living*" (Kopenhagen, 1970). Die kaartjes stopte hij in flessen die hij in Denemarken in zee gooide. Er kwam een reactie van een man die met een tweede persoon op een verder onbewoond eiland woonde.

Begin jaren 1970 kunnen bezoekers van galerie Art & Project in Amsterdam via een gesloten televisiecircuit toekijken hoe passanten aan de overkant van de straat onbewust een gemarkeerde route lopen van a naar b. In 1962 had brouwn op een kaart al het voorstel getypt: "*a walk through a grassfield exactly on the same line a - b: every day during a full year.*" brouwn voert in de jaren 1960 zijn ideeën regelmatig uit met behulp van anonieme performers. Vanaf de jaren 1970 verdwijnt de performance grotendeels uit zijn oeuvre en trekt brouwn zich helemaal terug achter zijn werken.

IK BEN RICHTING GEWORDEN

In 1971 zou brouwn in een catalogus verklaren: “ik ben richting geworden.” Een jaar eerder hanteert hij een filmcamera terwijl hij een stap zet. *one step* werd in 1970 uitgevoerd voor de film *Identifications* van Gerry Schum. In deze zeer korte film zie je een statische opname op ooghoogte van het Amsterdamse Leidseplein. Opeens schokt de camera vooruit en de stap is genomen.

In de eerder genoemde expositie in het Van Abbemuseum (2005) bevindt zich een aantal kaartenbakken met daarin een serie steekkaarten. Op ieder van hen is het aantal stappen genoteerd dat brouwn op een bepaalde dag in een bepaald jaar en in een bepaald land zette. In het boekje *Steps*, verschenen in 1971 bij de gelijknamige tentoonstelling in het Stedelijk Museum Amsterdam, schrijft brouwn ³:

van 18 maart tot 18 april 1971 bepaalde ik elke dag mijn totaal aantal voetstappen door middel van een handteller. in deze periode bezocht ik een aantal landen waar ik nog nooit eerder was geweest. de voetstappen daar waren dus mijn eerste voetstappen in die landen. stanley brouwn.

Twee willekeurige pagina's van de tweeëndertig in dit boek beschrijven het volgende:

23-3-71 14014 spain(0-5935) morocco* (5936-14014) *my first visit
to this country
25-3-1971 32498 morocco (0-32498)

Deze gegevens zijn in een klein lettertype op een ruime witte bladspiegel genoteerd. De relatie tussen een precieze datum (tijd), een nauwkeurig vastgelegde afstand in stappen (tijd en ruimte) en een specifieke plek op aarde wordt hier gefixeerd. Een specifiek, maar ook universeel beeld van tijd en ruimte wordt opgeroepen. Een andere serie grijze archiefdozen vol steekkaarten toont, in oplopende volgorde, de afstanden van 1 tot (bijvoorbeeld) 1.000 millimeter. Er is een bladwijzer tussen gevoegd die een bepaalde lengte van een stanley brouwn-stap aanduidt, bijvoorbeeld 858 mm. Op andere momenten zet hij de diverse lengtes van zijn sb-stappen naast elkaar. Op een grijs geverfde schragentafel (gemaakt volgens sb-maten) ligt een metalen strip met de tekst: “op dit moment bevindt stanley brouwn zich op een afstand van x el van dit punt.” Op andere metalen stripjes wordt de el vervangen door de *foot* of de *step*. brouwn wordt hier nu zelf een van de vergelijkende componenten. Maar waar hij zich exact bevindt, wordt aan de verbeelding van de tentoonstellingsbezoeker overgelaten.

Deze wat meer uitgesproken imaginaire verwijzingen kenmerken de laatste periode in het werk van brouwn. Na de indexerende notities en vergelijkingen in getal en tekst krijgen de relaties die brouwn optekent in de latere jaren een complexer en veelomvattender karakter. In het kunstenaarsboekje dat brouwn uitbracht bij de tentoonstelling in het Van Abbemuseum (2005) is op een pagina te lezen ⁴:

a distance of 312 feet and an imaginary distance of 587 feet intersect each other in such a way that the intersection divides each distance in two equal distances on tuesday 27 june 2006 at 16.18 in antarctica.

Gedurende 74 pagina's blijft het aantal *feet* hetzelfde, maar wisselen de datum, het tijdstip en de locatie (delen van de wereld). In het Van Abbemuseum zijn enkele zalen leeg gelaten, afgezien van een sober kaartje aan de muur waarop de maten van de wanden en de zaal stonden genoteerd. Brouwn portretteerde op deze wijze een zaal. De gegeven maten waren concreet, de gegeven ruimte werd dat ook en de leegte werd op een verrassende manier van betekenis voorzien door haar maten. In 1970 was door hem al eens een heel museum, het Städtisches Museum Abteiberg in Mönchengladbach, leeg gelaten. De bezoeker werd uitgenodigd heel bewust door de kosmische stralen in de museumruimtes te lopen.

Het al eerder vermelde informatieblad bij de expositie in Eindhoven laat op de achterzijde een lijntekening zien: een verticale lijn is precies gecentreerd aangebracht. Eronder staat: "1 eindhovenese voet = 29.2 cm* *een van de oude nederlandse lengtematen, in lengte verschillend van de lengtematen van andere steden, hetgeen toen gebruikelijk was." Onder aan de pagina vermeldt Brouwn nog enkele feiten:

1m: in 1821 werd in het koninkrijk der Nederlanden als eerste land ter wereld het metrieke stelsel verplicht gesteld. destijds werd als lengte van de meter uitgegaan van 1/40.000.000 deel van de omtrek (meridiaan) van de aarde. tegenwoordig zijn er veel nauwkeuriger methoden om de lengte van 1 m vast te stellen. ⁵

EEN MANIER VAN EXISTEREN

Wanneer ik zo nu en dan op de fiets het noorden van de provincie Groningen doorkruis, passeer ik het middeleeuwse kerkje van Zuurdijk. Op de belendende begraafplaats zie ik een rechthoekig wit kunststoffen bordje op de gevel van de kerk. Het is een werk van Stanley Brouwn, daar in 2006 geplaatst. Voor het project *Op hoogte gedacht* nodigde de Stichting Oude Groninger Kerken kunstenaars uit om te reflecteren op de culturele waarde van oude begraafplaatsen. Het bordje vermeldt:

de totale afstand gedurende een leven lopend afgelegd door elk van de mensen die hier hun laatste rustplaats hebben gevonden is een deel van de totale afstand lopend door de mens op aarde afgelegd op dit moment. de doden hebben hun sporen achtergelaten; zijn vereeuwigd in het logboek van het verleden van de mensheid.

brouwn creëert hier, op het weidse Groninger platteland, een waarachtig maar ook oneindig reikend vergezicht. Voor mij toont deze tekst in al zijn beknoptheid de universele dimensies waarnaar brouwn in zijn werkte reikte. In de begeleidende catalogus staat over hem: “Op verzoek van de kunstenaar geen informatie.”⁵

Toch laat ik hem nog één keer aan het woord om wederom inzichtelijk te maken dat brouwn, ondanks zijn teruggetrokken positie, in zijn werk altijd zeer aanwezig was. Begin 1971 zei brouwn in *NRC Handelsblad*:

Maar ter verduidelijking, alles wat ik ooit gedaan heb en mijn hele leven zal blijven doen, is samen te vatten in een zin: man loopt over de planeet aarde. Alle laden die ik heb opengetrokken hebben hier sterke raakvlakken mee, er zijn alleen verschillen in dimensie. Al mijn projecten hebben betrekking op hetzelfde, mijn hele leven tot een concentratie maken. Mijn werk is een manier van bestaan, een manier van zijn.

De Nederlandse inzending voor de Biënnale van Venetië in 2019 is mede opgevat als eerbetoon aan het werk en het gedachtegoed van Stanley Brouwn. Het plan van curator Benno Tempel (directeur Gemeentemuseum Den Haag) voor de Biënnale heeft als titel *The Measurement of Presence* en bevat werk van Remy Jungerman en Iris Kensmil. Het werk van Stanley Brouwn zal, in tegenstelling tot wat eerst was aangekondigd, niet fysiek op de tentoonstelling aanwezig zijn. Wat blijft, is de leegte die Brouwn achterlaat, terwijl hij tegelijkertijd een van de inspiratiebronnen is voor Jungerman en Kensmil, door zijn blik op de wereld die weerklank vindt in hun werk. Zie: www.mondriaanfonds.nl

NOTEN

1. Langwerpig blad met informatie over en bijdrage van Stanley Brouwn. Uitgegeven door het Van Abbemuseum in Eindhoven bij de tentoonstelling *Stanley Brouwn. Werken 1960-2005*, 2005.
2. Betty van Garrel, 'Een dagje van 9125 stappen. Stanley Brouwn's samenvatting. Man loopt over planeet aarde', *NRC Handelsblad*, 13-3-1971.
3. Stanley Brouwn, *Steps*, Stedelijk Museum Amsterdam, 1971, oplage: 2.200.
4. Stanley Brouwn, van Abbemuseum Eindhoven, MACBA Barcelona, 2005, oplage: 1400. Brouwn verzorgde altijd zelf de publicaties bij zijn tentoonstellingen. De laatste dertig jaar hadden ze een identiek uiterlijk: een wit vierkant boekje van 15,5 bij 15,5 centimeter.
5. Felix Villanueva (red.), *Op hoogte gedacht: beeldende kunst op Groninger kerkhoven*, Stichting Oude Groninger Kerken, 2004.